

Козацька педагогіка — характерні ознаки

Наталія Борисенко,

кандидат педагогічних наук, доцент,
<https://orcid.org/0000-0002-0532-3867>

Вікторія Ворожбит-Горбатюк,

доктор педагогічних наук, професор,
<http://orcid.org/0000-0002-0450-7453>

Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Як відомо, виховання народу спи-
рається в основі на потребу збере-
ження і вдосконалення національ-
ної ідентичності, утвердження цінностей
свободи і державності. Часи існування
Козацької держави в історії нашого на-
роду були такі ж бурхливі й щедрі на
неоднозначні події, від яких змінювалася
доля і добробут нашої країни так само,
як в теперішній час невпинних реформ. У
контексті козацької педагогіки виховання
розглядаємо як спеціально організоване
середовище взаємодії вихователів і ви-
хованців. У процесі такої взаємодії осми-
слюються духовна і матеріальна культура
нації, формується національна свідомість
і досягається духовна єдність поколінь.

Погоджуємося з висловленим пре-
зидентом всеукраїнської громадської
організації «Всеукраїнська федерація
«Спас» Олександром Притулою міркуван-
ням про те, що «національно-патріотич-
не виховання — це основа національної
безпеки держави» [1]. На теперішній час
відбувається педагогічний експеримент
на Запоріжжі, який називається «Коза-
цька педагогіка». В експерименті беруть
участь школа «Запорозька січ», «Коза-
цький лицей», «Січовий колегіум», школа
«Відродження». Багато закладів освіти
різних рівнів сповідують і розвивають ідеї
козацької педагогіки.

У Харківському національному пе-
дагогічному університеті імені Г.С. Ско-
вороди з 2002 року функціонує Інститут
Українського козацтва. У цьому науко-
во-освітньому центрі розробляються і
втілюються в освітню практику підготов-
ки учителя для української школи на за-
садах національних традицій. Очолює цей
підрозділ ректор університету, академік,
генерал-отаман І.Ф. Прокопенко.

Досліджуючи історичний та куль-
турний розвиток українського козацтва
в XVII — XVIII століттях та козацької
освіти в Україні у період XVII — XVIII
століть та в умовах сьогодення маємо за
мету узагальнити деякі аспекти козацької
педагогіки і дати оцінку культурно-педа-
гогічній спадщині в умовах сьогодення.

Зазначимо тут, що самотність
української національної психології є виз-
начальним критерієм основ козацької педа-
гогіки. Українська національна психологія
зумовлена матеріальними та побутовими
особливостями, культурно-історичними
обставинами, зокрема: особливостями
природи, території, економіки, культури,
природними особливостями життя і побу-
ту українців. Недооцінка, нехтування усім
багатством і розмаїттям якостей, відтінків
національної психології (темпом і способом
мислення, перебігом емоцій і почуттів, осо-
бливостей мовлення, ментальних традицій і

світоглядних стереотипів) збіднює психічне життя сучасної дитини, звужує світосприймання, стирає оригінальність світобачення.

Варто акцентувати, що психологія українця — це психологія працюючого господаря, умілого хлібороба, захисника прав особистості і державної незалежності Батьківщини. Історично склалося так, що українці майже постійно змушені захищати себе, свою матеріальну і духовну спадщину, у моменти стабільного прогресу політичної системи і миру українці у різних сферах життєдіяльності суспільства досягали вершин людської цивілізації.

Дослідники та історики, які вивчали добу козацтва, давали цікаву характеристику козацтву як характерникам, виразникам своєрідного волелюбного духу. Наприклад, Д. Яворницький зазначав: «У внутрішніх якостях запорізького козацтва помічалась суміш чеснот і пороків, завжди, зрештою, властивих людям, що вважають війну головним своїм заняттям з головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі і нещадні щодо своїх ворогів, запорізькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми браттями у стосунках один до одного, мирними сусідами до своїх соратників з ремесла... хижі, непримиренні, нестримані на руку, попираючи усякі права чужої власності на землі ненависного їм ляха чи мерзенного бусурмена, запорізькі козаки в себе вважали просту крадіжку якоїсь нагайки чи пута страшним кримінальним злочином, за який карали на смерть...» [2]. Цікавим видається і міркування Є. Маланюк: «Козацтво було максимальним націотворчим напруженням цього народу, цілої Батьківщини. Це була тотальна мобілізація всіх духовних і матеріальних, моральних і соціальних, культурних і політичних ресурсів» [3]. Н. Полонська-Василенко писала так: «...значення козацтва наприкінці XVI — початку XVII ст. зростало. Вони здобували славу видатних вояків... З бігом часу козацтво, як авторитетна сила, почало брати участь в житті України. 1615 р. гетьман Сагайдачний разом із військом

Запорозьким, вписується в Богоявленське братство. Козаки вимагають повернення Святої Софії, а 1620 р. сприяють висвяченню православних єпископів. Після того протягом 10 років охороняють Православну Церкву і не дозволяють будь-яких компромісів з Уніатською Церквою» [4].

Орацьовані матеріали переконливо доводять, що крім дорослих, які безперервно приходили в Січ, туди потрапляло немало й дітей чоловічої статі. Одних приводили в Січ самі батьки, щоб навчити їх там військового мистецтва. Інших козаки захоплювали в полон на війні й потім усиновлювали в Січі. Третіх, особливо повних сиріт, вони брали замість дітей, часто небожів або синівців (племінників) випрошували у батьків. Окремих підлітків заманювали до себе гостинцями й ласкою, а потім таємно завозили в Січ. Деякі перекази й історичні свідчення стверджують, що прийнятих підлітків буцімто піддавали якомусь особливому випробуванню, а саме випробували міру їх спритності й сміливості. «Як зваблять, бувало, запорожці до себе в Січ якогось хлопця з Гетьманщини, то спершу випробовують, чи годиться він у запорожці. Накажуть йому, наприклад, варити кашу: «Дивись же, вари так, щоб не сира була й не перекипіла. А ми підемо косити. Коли зготуєш, то виходь на таку-то могилу та клич нас; ми почуємо та й прийдемо». Візьмуть коси та й підуть буцімто косити. А кий чорт хочеться їм косити! Залізуть в очерет і лежать. Ото хлопець зварить кашу, виходить на могилу і починає кликати. Вони чують, та не відгукуються. Кличе він їх, кличе, а тоді в сльози: «От занесла мене нечиста сила до цих запорожців! Лучче було б сидіти вдома при батькові, при матері! Ох, бідна моя голівонько! Кий біс заніс мене до цих запорожців!» А вони лежать у траві, вислухають усе це й кажуть: «Ні, це не наш!» Тоді повернуться в курінь, дадуть тому хлопцеві коня і грошей на дорогу й скажуть: «Іди собі до нечистого! Нам таких не треба!» А котрий хлопець вдасться спритний та кмітливий, той, вийшовши на могилу, крикне зо два рази: «Гей, панове молодці, ходіть кашу їсти!». А як не від-

гукнуться, то він: «Ну, то дідько з вами, як мовчите! Я й сам можу кашу їсти!» Та ще вдарить гопака на могилі: «Ой тут мені погуляти на роздоллі!» Й затагнувши на весь степ козацької пісні, йде до куреня та й ну молотити кашу. Тоді запорожці, лежачи в траві, кажуть: «Це наш!» І, прихопивши коси, йдуть собі до куреня. А він: «Де вас чорти носили, панове? Кликав я вас, кликав та й захрип, а тоді, щоб не вистигла каша, почав сам їсти». Перезирнуться між собою запорожці й скажуть йому: «Ну, чура, вставай! Годі тобі бути хлопцем: тепер ти рівний нам козак». І приймають його в товариство» [2].

Ретельне вивчення численних матеріалів з історії українського козацтва дало змогу виділити низку чинників, що сприяли появі і розвитку власне козацької педагогіки. До них зокрема відносимо: складну історичну ситуацію в Україні в XVII — XVIII ст. (велика кількість дітей сиріт чоловічої статі, що невпинно поповнювали лави вихованців Січі, також кинуті, чи викрадені в походах на іновірців), високий культурний розвиток Козацької держави (козаки були не лише вмілими воїнами, а й тактовними дипломатами та переговорниками, для чого треба було бути грамотними та освіченими національна психологія як соціокультурне утворення, котра була притаманна славним козакам і проявляється в нас — сучасних українцях.

Наголосимо, що козацька педагогіка синтезувала гуманізм і глибокий демократизм українського світогляду, спиралася на значний пласт національних традицій, багатий досвід самоврядування та рівень формування правосвідомості у монастирських і братських школах.

Козацька система виховання заперечувала політичне прислужництво, рабську поведінку, що приводила до втрати людиною самостійності й гідності, слабкодухість, пасивність, невіру в свої сили. Одним із найвищих здобутків цієї системи виховання, на наш погляд, це виховання у молоді нестримного прагнення волі.

Найважливішими ознаками козацької педагогіки, як з'ясовано в результаті вивчення історіографії з теми дослідження, стали:

— глибокий демократизм. Ця риса проявлялася усюди. Наприклад, під час планування військових походів, розподілу трофеїв враховувалась думка всіх братчиків. Низовики при виборі кошового отамана зважали не на знатність чи багатство, а передусім на мудрість та лицарську відвагу. Обирали Гетьмана та козацьку старшину на спільній Раді, відкрито і гласно;

— гуманність, самопожертва заради єдиновірного люду;

— фізичний гарт, система тілоуходження. За дослідженнями Д. Яворницького, козаки «вставали до схід сонця, відразу вмивалися холодною джерельною чи річковою водою...» [2]. У вільний час козаки розважались боротьбою, боями навкулачки;

— релігійність, духовність. День козаки починали і закінчували молитвою. У кожному курені на покуті висіла ікона. На Різдво, Великдень, інші свята козаки обов'язково відвідували літургію. Двічі на рік вирушали пішки й відвідували святі місця, вклонялися Святим Києво-Печерської Лаври, Мотронинському, Межигірському монастирям. На кошти козаків було збудовано понад 60 церков, яким щороку братчики жертвували золото, дорогоцінні камені;

— освіченість. На Запоріжжі існували січові, монастирські і церковнопарафіяльні школи. У цих школах вчили вчили грамоти, письма, закону Божого. Деякі школи називалися «школами вокальної музики й церковного співу», де готували читців і співаків.

З історичних свідчень історика педагогіки С. Сірополка довідуємося про те, що першу школу на землях «вольностей війська запорозького» було відкрито за наполяганням Коша в 1576 р. (Дніпропетровська обл.). Запорожці спорудили одну із фортець, у якій збудували невелику дерев'яну церкву, а при ній — шпиталь і

загальну школу, де вчили всіх бажаючих, малих і дорослих. 1602 р. при Пустинно-Миколаївському монастирі відкрито монастирську школу. 1659 р. — на Чортотлицькій Січі було облаштовано січову військову церкву, центральну школу [5].

Існували на Запоріжжі парафіяльні школи, які відкривалися при церквах, у центрах паланок, слободах, селах.

Відомий з історії цікавий факт: у час, коли Катерина II вимагала «черні не потрібно давати освіти», запорожці ухвалили у 1766 р. на загальній раді заснувати при всіх церквах парафіяльні школи. Цей факт свідчить про поцінування освіти серед козаків.

Програму навчання у козацьких школах утворювали рідна та старослов'янська мови, письмо, лічба, закон Божий, співи та музика. У XVII ст. використовувалася «Козацька читанка», де містилися відомості з історії, географії, літератури. Книга містила виклад окремих фактів, подій, імена людей-творців історії українського народу. Доволі значна увага у козацьких школах надавалися співам релігійних і народних пісень. 1737 р. у Глухові відкрито першу музичну школу-училище.

У козацьких школах учні проходили суворий вишкіл військово-фізичного виховання. Як зафіксовано у розвідці, молодиків у школі і не в школі учили... на коні реп'яхом... сидіти, шаблею рубати і відбиватись; з рушниці зорко стріляти і списом добре колоти» [2].

Розвиток освіти на Січі здійснювали коштом козацького війська. За традицією, запорожці при розподілі платні, провіанту, прибутків з шинків, лавок, рибних і звіриних ловів, з воєнної здобичі віддавали «звичаєм узаконену» частину на розвиток шкіл.

З викладеного можемо підсумувати, що освіта динамічно розвивалася шляхом створення козацьких шкіл різного типу. Ці школи мали на меті виховання і формування різнобічно розвиненої особистості (крім бойового мистецтва навчали співів, грамоти, закону Божого та ін.). Випускники січових шкіл могли продовжувати

навчання в Києво-Могилянській Академії.

Духовне виховання особистості, згідно козацької педагогіки, проходило у декілька ступенів. Перший ступінь — передача релігійних і народних традицій, норм поведінки з покоління в покоління в родинному колі. Як відомо, козаки дуже шанували жінку-матір, яка народжувала дитину і берегла її життя у перший рік. Історично склалася в українській культурі традиція, що після першого року життя дитина переходила під опіку батька. До цього часу зберігся ритуал, коли на святкуванні першого дня народження дитини рідний або хрещений батько відрізував у дитини волосся на голові хрестоподібно. Це символізувало, що батько мовби відрізає, позбавляє матір абсолютного впливу на нову людину, чоловік частину обов'язків опіки дитиною брав на себе. У козацькому фольклорі батько символізує непохитний авторитет у відносинах з людьми, зразок мужності й відваги. Молодий козак, який вступав у зрілий період свого життя, завжди відчував поруч із собою батька як символ предків.

Встановлено, що релігійне виховання — складник духовного зростання майбутнього козака — починалося від народження. Вже на восьмий день життя дитину хрестили, давали ім'я тільки по святцях. Тільки-но в дитини з'являлися перші зуби, його верхи на коні везли в церкву на молебень святому Іоаннові воїну, щоб ріс хоробрим козаком, відданим православної церкві.

На Січі була така традиція: дітей, яких чи-то підкидали під ворота церков, інших громадських будов, чи-то викрадали у походах із сімей чужинців, щоб обернути у православну віру, а також тих, кого покинули матері-одиначки, таким чином ховаючи свій сором, хто осиротів, загубився, — козацькі братчики брали під свою батьківську опіку, піклувалися про таких дітей як про своїх рідних [5].

У козацькому середовищі виникло, закріпилося, а потім і поширилося в слов'янському стилі кілька систем фізичних і психофізичних вправ, спрямованих на тіловиховання. Це система фізичного і

військового вишколу учнів різних типів шкіл (володіння луком, списом, шаблею і арканом, майстерність їзди верхи на бойовому коні, управління і догляд за ним). Уся система ведення наступальних і захисних боїв з позиції духовності, створення так званої кругової неприступної оборони (між іншим, і свої військові табори вони зводили за таким же устроєм), козацького єдиноборства, — усе підпорядковувалося вихованню незборимого воїна-захисника, красивого тілом і духом, інтелектуально багатого. Козацька служба вимагала високого рівня духовності й загартованості, витривалості до голоду і спеки, дощу і снігу, до відсутності харчів і питної води, що зумовлювало побудову єдиноборств у поєднанні з високим рівнем моральності, лицарської честі.

Найвідомішим прикладом козацького єдиноборства є козацький танець гопак. Окремі козаки спеціальними вправами досягали неймовірного ефекту, коли тіло мов би тіло грає (у такому випадку больові удари противника не відчувалися). Козаки вміли миттєво концентрувати внутрішню енергію в ту частину свого тіла, куди спрямовувався удар нападника. Подібні явища притаманні й східним системам боротьби, наприклад, мистецтву тибетських ченців катода і «школі залізної сорочки» у кунг-фу та карате.

І нині вражають майстерністю приклади виконання танців гопака, метелиці, козачка. Порівнюючи багатство рухів китайської системи ушу з гопакком, О. Чорнокрилюк дійшов висновку, що для того, щоб виконати гопак, потрібно дещо вправніші рухи, ніж з китайської гімнастики. На його думку, гопак є наслідком розвитку системи фізичної і психічної підготовки наших предків-воїнів [6].

Знищення козацтва мало для українського народу жахливі наслідки, досягнути і усвідомити які ми не змогли й досі. Адже в XVII — XVIII століттях Україну називали в Європі країною козаків, а українців — козацьким народом. Усі верстви її населення були сповнені козацьким духом.

Отже, високий рівень розвитку психо-

фізичної і духовної культури козацтва, досягнення української народної педагогіки з традицій тіловиховання молоді, інтелектуального розвитку визнані й апробовані у світі, мають природне право на відновлення кращих своїх здобутків у виховних практиках сучасної молоді. Успіх буде гарантовано за умови творчого підходу до практичної реалізації теоретичних узагальнень потреби відновлення на високому рівні козацького гарту, поєднання давніх традицій і авангардних молодіжних інтересів.

Сучасна молода людина має усвідомлювати: Україні не можна розминутися із собою. Отож мусимо знову ставати українцями, козаками. І цю місію, звичайно, має взяти на себе освіта.

Література

1. *Козацька педагогіка* допомагатиме сучасному вихованню молоді [Електронний ресурс] : Режим відкритого доступу : <https://www.zoda.gov.ua/news/48296/kozatska-pedagogika-dopomagatime-suchasnomu-vihovannju-molodi.html>
2. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Т. 1 / Передмова В. А. Смолія ; ред. кол.: П. С. Сохань, В. А. Смолій, В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, М. М. Шубравська (відп. секр.). АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії. Київ : Наук. думка, 1990. 596 с. (Пам'ятки історичної думки України)
3. *Маланюк Є. Ф.* Нариси з історії нашої культури. Київ : Обереги, 1993. 79, [2] с.
4. *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України. Київ : Либідь, 1995. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 3-те вид. : [б.в.]. 1995. 606, [2] с.
5. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. Київ : Оберіг, 1998. 782 с.
6. *Чорнокрилюк О.* Якби не козаки, не існувала б наша нація / О. Чорнокрилюк // Педагогічний вісник. 2016. № 1 (42). С. 36.

03.03.2020